

VSO Leerlijn Seksuele Vorming

INLEIDING

Fasen in de regulier verlopende seksuele ontwikkeling

Baby's (0 en 1 jaar; ontdekken) zijn louter gericht op het ervaren van zintuigen. Door te voelen, te luisteren, te kijken, proeven en ruiken ontdekken ze de wereld. Het knuffelen en strelen van de baby is heel belangrijk, omdat dit de basis legt voor zijn/haar latere gezonde sociale en emotionele ontwikkeling. Baby's zijn bezig met ontdekken van de wereld om hen heen. Dit blijkt uit hun neiging te sabbelen op speelgoed (tastzin), te kijken naar gezichten (zien) en te luisteren naar muziek (gehoor). Baby's ontdekken ook hun eigen lichaam. Zij raken zichzelf aan en ontdekken hun eigen geslachtsdelen. Dit gebeurt veelal onbewust door toevallige aanrakingen.

In de **peuterfase** (2 en 3 jaar; nieuwsgierig/ontdekken hun lichaam) worden kinderen zich bewust van zichzelf en hun eigen lichaam. Zij leren ook dat ze er anders uitzien dan andere kinderen en volwassenen (beginnen hun identiteit te vormen). Peuters merken verschillen op tussen meisjes en jongens (zij ontwikkelen hun eigen sekse-identiteit). Peuters raken bijzonder geïnteresseerd in hun eigen lichaam en ook het lichaam van de ander wordt interessant. Dikwijls gaan zij hun eigen lijf en geslachtsdelen uitgebreid bestuderen en tonen aan andere kinderen en volwassenen. Peuters raken expres hun geslachtsdelen aan omdat het hen een prettig gevoel geeft. Peuters hebben nog steeds veel behoefte aan lichamelijk contact. Zij zitten graag op schoot en houden van knuffelen. Ze leren ook al een beetje wat 'wel en niet mag' (sociale normen).

De **kleuterperiode** (4-6 jaar) is echt een ontdekkingsfase. Kleuters ontdekken dat ze een jongetje of een meisje zijn en wat daarbij komt kijken. Ze ontdekken hun lichaam en dat van anderen: hoe het eruit ziet, aanvoelt, heet en wat je ermee kunt. Ze zijn vaak ook erg nieuwsgierig naar van alles, bijvoorbeeld naar waar baby's vandaan komen. En ze moeten zich verschillende sociaal culturele regels nog eigen maken, dus het komt nog al eens voor dat kinderen van deze leeftijd hun blote billen aan een ander laten zien of in het openbaar aan hun geslachtsdelen zitten.

Kinderen van **zeven tot en met negen jaar** kennen deze regels steeds beter. Schaamte doet dan ook zijn intrede en je ziet dat kinderen dan eerder de wc deur op slot doen of een handdoek om zich heen houden bij het omkleden. Toch provoceren kinderen op deze leeftijd de regels ook regelmatig, bijvoorbeeld door vieze woorden te roepen of tekeningen te maken van borsten of geslachtsdelen. Langzamerhand spelen kinderen steeds meer in sekse-homogene paren of groepen. De eerste verliefdheden vinden dan plaats en een enkel kind heeft dan al 'verkering', hoewel dit nog niet zo veel verder gaat dan enkel de afspraak dat je met elkaar gaat.

Vanaf **een jaar of tien** komen er pre-puberale processen op gang. Tussen het tiende en twaalfde jaar vinden al behoorlijk wat lichamelijke veranderingen plaats die de nodige onzekerheid met zich mee kunnen brengen. De interesse in alles wat met seks te maken heeft komt op gang: er wordt veel met vrienden over dit onderwerp gekletst, ouders krijgen allerlei vragen en kinderen gaan op zoek naar informatie over seksualiteit of seksueel getinte plaatjes en filmpjes. De interesse in dit thema loopt tussen kinderen van deze leeftijd wel sterk uiteen. De één moet er nog niet aan denken, de ander verheugt zich al erg op de tijd die komen gaat. Voorbereiding op de puberteit behoeft aandacht in deze periode (denk aan: lichamelijke veranderingen, masturbatie, vruchtbaarheid bij jongens en meisjes, zaadlozing/natte droom, media en seksualiteit en online contacten). Tussen het **13^e en 15^e jaar** gaan kinderen zich langzamerhand steeds meer losmaken van hun ouders. Tegelijkertijd wordt de mening van de vriendengroep steeds belangrijker. De interesse in seks komt in deze periode steeds meer op gang: jongeren gaan fantaseren, worden seksueel opgewonden en gaan gericht masturberen. Dat laatste geldt vaker voor jongens, en die zoeken ook vaker seksueel getint beeldmateriaal op, vooral op internet. Vrijwel alle jongeren van deze leeftijd zijn wel eens verliefd geweest en een deel van hen heeft ook verkering (gehad). Binnen deze relaties beperkt seksueel gedrag zich nog vooral tot zoenen en eventueel voelen en strelen. Online contacten/ relaties kunnen bepaalde risico's met zich meebrengen, zoals grooming en sexting.

In de periode van **16 tot en met 18 jaar** worden relaties en seksuele contacten langzamerhand steeds serieuzer. Seks gaat stapje voor stapje verder en veel jongeren doen in deze periode de eerste ervaringen op met vingeren en aftrekken, geslachtsgemeenschap en orale seks. Daarin zijn laag opgeleide jongeren er over het algemeen wat eerder bij dan hoog opgeleide jongeren. In de eerste (seksuele) relaties is het leren onderhandelen en overleggen met de ander een belangrijke ontwikkelingstaak. Ook ontdekken veel jongeren in deze periode of ze op jongens of meisjes vallen. Voor degenen bij wie dit het eigen geslacht is, kan dit een verwarrende tijd zijn, die meestal wordt afgesloten met het zichzelf benoemen als homo, lesbisch of biseksueel en dit aan anderen vertellen. Seksueel actieve of minder weerbare jongeren lopen meer risico's op (online) seksuele dwang, seksuele uitbuiting, cyberseks of seksueel geweld.

Seksuele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking

Lichamelijk verloopt de seksuele ontwikkeling bij jongeren met een verstandelijke beperking niet heel anders dan bij normaal begaafde jongeren. Alleen bij bepaalde syndromen kan de puberteit soms wat later op gang komen. Sociaal-emotioneel verloopt de ontwikkeling bij verstandelijk beperkte jongeren echter veel **langzamer**, waardoor er op een gegeven moment een **verschil** ontstaat tussen wat iemand fysiek gezien '**kan**' en sociaal-emotioneel '**aankan**'. Zo kan iemand in staat zijn om met een ander contacten te leggen (zowel online als offline) en te vrijen, maar heeft hij door een lage emotionele ontwikkeling weinig zicht op wat zijn gedrag bij anderen oproept of ze overzien consequenties onvoldoende. Verstandelijk beperkte jongeren hebben minder toegang tot informatie, kunnen minder snel iets begrijpen, en hebben daardoor minder kennis van seksualiteit en intimiteit dan normaal begaafde jongeren. Ze ontdekken de wereld samen met vrienden, die vaak zelf ook verstandelijk beperkt zijn en alles ook wat minder goed begrijpen. Ze nemen wat gezegd wordt vaak letterlijk en begrijpen daardoor nuances of verhullend taalgebruik (wat vaak in het praten over seksualiteit wordt gebruikt) niet. Het is daardoor voor deze jongeren ook moeilijker om met hun eigen seksuele gevoelens om te gaan. Ouders en verzorgers vinden het vaak moeilijk om heel expliciet over seksualiteit te praten, zien deze jongeren niet als seksueel wezen of vinden dat ze dit niet horen te zijn. Verstandelijk beperkte jongeren kijken naar tv-programma's of seksueel getinte beelden op internet of smartphone, waar andere jongeren zonder verstandelijke beperking ook naar kijken, maar pikken daar waarschijnlijk andere dingen uit op. Ze zijn kwetsbaar in (online) contacten en vaak verminderd weerbaar. Ook hebben ze minder autonomie en privacy dan normaal begaafde jongeren en daarom minder mogelijkheden om te experimenteren en dingen zelf te ontdekken. Daarnaast hebben normaal begaafde jongeren veel meer mogelijkheden om zelf de juiste informatie te vinden. Concluderend lopen jongeren met een verstandelijke beperking tegen een aantal specifieke belemmeringen op, die een risico kunnen vormen voor de seksuele ontwikkeling. Het is daarom van belang om expliciet stil te staan bij seksuele vorming binnen deze groep.

Toelichting op de Leerlijn Seksuele Vorming

Een leerlijn is een handreiking voor scholen om onderwijs op een doelgerichte en gefaseerde manier aan te bieden. De leerlijn *Seksuele vorming* is bedoeld ter ondersteuning voor scholen die een kader zoeken voor het aanbieden van seksuele vorming binnen hun onderwijs. De leerlijn heeft daarom geen voorschrijvend karakter. Een school kan de leerlijn aanpassen naar de eigen visie en deze op die manier op maat maken.

De leerlijn *Seksuele vorming* heeft raakvlakken met andere leerlijnen, zoals de leerlijnen *Hygiëne*, *Omgaan met gevoelens* en *Menselijk lichaam*. Hierdoor kan het voorkomen dat er sprake is van overlapping. Er is geprobeerd dit zoveel mogelijk te voorkomen, maar voor een logische opbouw binnen de leerlijn is een kleine overlapping soms onvermijdelijk gebleken. Om de leerlijn zo praktisch mogelijk te houden, zijn er vijf hoofdthema's. Hierbinnen komen de volgende onderwerpen aan de orde: lichamelijke ontwikkeling, puberteit, zelfbeeld, eigenwaarde, relatievorming, verliefdheid, respectvolle relaties, voortplanting, menstruatie, zwangerschap, kinderwens, gezinsplanning, seksualiteit, seksueel gedrag, seksuele gevoelens, intimiteit, eerste keer, seksuele diversiteit, zelfacceptatie, homonegativiteit, seksuele weerbaarheid, wensen en grenzen, internet en media, veilige seks, condoom- en anticonceptiegebruik, verschillen tussen jongens en meisjes, rolverwachtingen en rolgedrag.

De competenties binnen de leerlijn zijn vooral beschreven op het niveau van *kennis* en *attitudes*. Dit komt omdat bij seksualiteit verschillende vaardigheden niet op school geoefend kunnen worden en competenties beschreven in een leerlijn getoetst moeten kunnen worden. Een enkele keer is er een beschrijving op het niveau van *vaardigheden*. Het is aan de school om ouders te betrekken, bijvoorbeeld door middel van een ouderavond, en zo de voorlichting op school af te stemmen met thuis. Handreikingen hiervoor zijn te vinden op www.seksuelevorming.nl/vso.

Inhoudelijk komt het voor dat er binnen deze leerlijn eerst praktische kennis wordt aangeboden (bijvoorbeeld: *Gebruikt met hulp op een goede manier maandverband bij ongesteldheid*; doel op niveau 2) en pas later de verdiepende of verklarende informatie (zoals: *Weet dat maandelijks bloedverlies, (spontane) erecties en zaadlozingen te maken hebben met kinderen kunnen krijgen*; doel op niveau 6). Dit komt vooral door het eerder genoemde verschil tussen wat iemand van deze doelgroep fysiek gezien 'kan' en sociaal-emotioneel 'aankan'. Niet alle leerlingen kunnen gaan begrijpen *waarom* ze ongesteld worden of een zaadlozing krijgen, maar ze zullen op een bepaalde leeftijd hiermee wel moeten kunnen omgaan. De voorbeelden die bij de verschillende doelen worden genoemd zijn bedoeld ter verduidelijking. Het gaat hierbij niet om een uitputtende weergave. Op de website is meer inhoudelijke informatie te vinden.

VSO LEERLIJN SEKSUELE VORMING¹

Per 1 augustus 2013 is de Wet kwaliteit (V)SO in werking getreden. Scholen in het (V)SO zijn na de invoering van de wet verplicht om voor alle leerlingen een ontwikkelingsperspectief vast te stellen en de voortgang van de ontwikkeling te registreren. Hiertoe zijn kerndoelen specifiek voor het VSO geformuleerd. Voor het onderwerp *Seksuele voorlichting* bestaan geen specifieke kerndoelen, maar scholen zijn wel wettelijk verplicht om aan dit onderwerp te werken. In het onderstaande overzicht worden de VSO kerndoelen genoemd die raakvlakken hebben met het onderwerp *Seksualiteit*. De *VSO Leerlijn Seksuele vorming* is opgedeeld in vijf Leerlijnen en in het overzicht staat welke kerndoelen daar bij passen. Daarnaast wordt het uitstroomprofiel aangegeven. De *VSO Leerlijn Seksuele vorming* sluit aan bij de uitstroomprofielen Dagbesteding en Arbeid.

Leerlijnen	Kerndoelen VSO	Uitstroom Dagbesteding / Arbeid
1. Lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld	3. De leerling leert hoofdzaken van bouw en functie van het menselijk lichaam en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling; en leert zorg te dragen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)	Dagbesteding
	2. Voortplanting	3. De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam en van de lichamelijke, seksuele en geestelijke ontwikkeling van mensen en leert te zorgen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)
3. (online) Seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid	8. De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen. (Leren functioneren in sociale situaties)	Dagbesteding en Arbeid
	9. De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen. (Leren functioneren in sociale situaties)	
4. Relatievorming en seksuele diversiteit	6. De leerling leert over overeenkomsten en verschillen tussen mensen en groepen van mensen in levensbeschouwing, opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit. (Mens en maatschappij)	Dagbesteding
	6. De leerling leert over burgerschap in de Nederlandse samenleving en de eigen rol als burger in te vullen en leert de betekenis te zien van respect voor verschillen tussen mensen in opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit. (Mens en maatschappij)	Arbeid
	10. De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap. (Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief)	Dagbesteding en Arbeid
5. Veilige seks	3. De leerling leert hoofdzaken van bouw en functie van het menselijk lichaam en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling; en leert zorg te dragen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)	Dagbesteding
	3. De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam en van de lichamelijke, seksuele en geestelijke ontwikkeling van mensen en leert te zorgen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)	Arbeid

¹ Voor de leesbaarheid wordt in de leerlijn voornamelijk gesproken over hij. Vanzelfsprekend kan hier eveneens zij gelezen worden, behalve wanneer het specifiek jongens of meisjes betreft. Dit wordt dan expliciet benoemd.

VSO DB Kerndoel 3: De leerling leert hoofdzaken van bouw en functie van het menselijk lichaam en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling; en leert zorg te dragen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)

VSO AR Kerndoel 3: De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam en van de lichamelijke, seksuele en geestelijke ontwikkeling van mensen en leert te zorgen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)

1. Lichamelijke ontwikkeling en lichaamsbeeld	1	2	3	4
	Herkent zichzelf in de spiegel en van een foto Wijst bij zichzelf de verschillende lichaamsdelen aan als hier naar gevraagd wordt, inclusief de geslachtsdelen (hoofd, benen, armen, oren, ogen, neus en mond, penis, vagina)	Wijst bij anderen de belangrijkste lichaamsdelen aan als hier naar gevraagd wordt (armen, benen, mond) Wijst op een foto de belangrijkste lichaamsdelen aan, inclusief de geslachtsdelen (van voren gezien)	Wijst op een foto de belangrijkste lichaamsdelen aan (van achteren gezien) Benoemt de verschillende lichaamsdelen bij zichzelf, inclusief de geslachtsdelen Herkent verschillende lichaamsvormen (andere kleur haar, huidskleur, groter/ kleiner)	Benoemt meer specifieke lichaamsdelen (elleboog, scheenbeen, schouder) Herkent en benoemt functies van verschillende lichaamsdelen Weet dat sommige delen van het lichaam fijn zijn om aan te raken Weet dat lichamen groeien en veranderen gedurende het leven
	5	6	7	8
	Herkent van afbeeldingen de verschillende stadia van lichamelijke ontwikkeling (van baby tot bejaarde) en geeft aan waar hij zelf zit Benoemt dat er verschillen tussen mensen zijn in de lichamelijke ontwikkeling (groot/ klein, dik/ dun)	Weet wat er lichamenlijk verandert in de puberteit (schaamhaar, baardgroei, borstgroei, menstruatie, stemverandering) Weet dat er verschillen tussen mensen zijn in de lichamelijke ontwikkeling en weet dat dit normaal is	Herkent en benoemt de lichaamsdelen die te maken hebben met de seksuele ontwikkeling (borsten, penis, vagina) Benoemt dat er verschillen tussen mensen zijn wat betreft deze lichaamsdelen (grote/ kleine borsten/penis, wel/niet besneden) Weet qua hygiëne hoe om te gaan met eigen geslachtsdelen	Herkent de voortplantingsfuncties van de uitwendige geslachtsorganen van mannen en vrouwen Weet dat hij trots mag zijn op zijn eigen lichaam
	9	10	11	12
	Weet dat de puberteit ook voor veranderingen in je gevoel zorgt (onrustig gevoel, meer interesse in de andere sekse, schaamte) Weet dat het aanraken van (secundaire) geslachtsdelen en andere gevoelige lichaamsdelen en/of het zien van seksueel getint materiaal (erotische plaatjes) gevoelens van (seksuele) opwindning kunnen oproepen	Benoemt de voortplantingsfuncties van de uitwendige geslachtsorganen van mannen en vrouwen	Herkent de functies van de inwendige geslachtsorganen van mannen en vrouwen Weet dat mensen in de media mooier gemaakt worden dan dat ze in het echt zijn (onrealistisch beeld) Weet dat meningen van anderen invloed kunnen hebben op je eigen lichaamsbeeld (negatief zelfbeeld, eetstoornissen)	Benoemt de functies van de inwendige geslachtsorganen van mannen en vrouwen Weet waar hij hulp of steun kan zoeken als hij problemen heeft met zijn eigen lichaam Weet hoe hij er zelf goed uit kan zien en heeft hier een reëel beeld van (gebruik kleding en make-up; niet iedereen lijkt op een fotomodel)
	13	14	15	16
	Weet dat alle lichamen uniek en speciaal zijn, met of zonder (zichtbare) beperking Geeft aan dat hij trots is op (een deel van) zijn eigen lichaam	Kent de risico's van extreem lijngedrag (anorexia, boulimie, extreem sporten) Heeft een mening over lichaamsversieringen (tatoeages, piercings)	Weet wat besnijdenis is (verschil cosmetische, religieuze en hygiënische reden; verschil jongens en meisjes) en dat dit voor meisjes niet toelaatbaar is	Heeft een mening over de cosmetische industrie m.b.t. niet medisch noodzakelijke lichamelijke ingrepen (borstvergroting, facelift) en weet dat dit niet toelaatbaar is voor het 18e jaar

VSO DB Kerndoel 3: De leerling leert hoofdzaken van bouw en functie van het menselijk lichaam en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling; en leert zorg te dragen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)

VSO AR Kerndoel 3: De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam en van de lichamelijke, seksuele en geestelijke ontwikkeling van mensen en leert te zorgen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)

2. Voortplanting	1	2	3	4
	<p>Weet dat hij/zij een jongen of een meisje is Wijst naar eigen geslachtsdeel als hier naar gevraagd wordt</p>	<p>Herkent verschillen tussen jongens en meisjes Herkent bij zichzelf maandelijks bloedverlies, een erectie, een zaadlozing of een natte droom (nat zijn) en vraagt om hulp bij verschonen (van bijvoorbeeld ondergoed)</p>	<p>Benoemt verschillen tussen jongens en meisjes Benoemt eigen geslachtsdeel op eigen manier</p>	<p>Weet dat maandelijks bloedverlies bij vrouwen voorkomt en dat (spontane) erecties en zaadlozingen bij mannen voorkomen Weet dat een man en vrouw samen een kind kunnen krijgen Heeft een basale notie van menselijke voortplanting (baby komt uit buik van vrouw)</p>
	<p>5 Weet wat een erectie of een 'stijve' is Heeft een basale notie van menselijke voortplanting (een zwangerschap kan volgen als een man en een vrouw seksuele gemeenschap hebben) Benoemt dat alleen vrouwen kinderen kunnen krijgen</p>	<p>6 Heeft basale kennis van bevruchting en voortplanting (weet dat een zaadje van de man en een eitje van de vrouw bij elkaar komen) Weet dat maandelijks bloedverlies, (spontane) erecties en zaadlozingen te maken hebben met kinderen kunnen krijgen Weet dat als hij seks heeft, dat er anticonceptiemiddelen gebruikt moeten worden om niet zwanger te worden</p>	<p>7 Kent verschillende vormen van anticonceptie (condoom, pil, spiraaltje, prikpil, pessarium) Weet waar anticonceptie verkregen kan worden Kan hulp en advies vragen voor het adequaat gebruiken van anticonceptie Herkent dat er verschillende manieren zijn om kinderen te krijgen (geslachtsgemeenschap, adoptie, pleegkind, IVF)</p>	<p>8 Kent de signalen en symptomen van zwangerschap (over tijd zijn, misselijkheid) Kent onbetrouwbare methoden van anticonceptie (voor het zingen de kerk uit, zwanger raken tijdens menstruatie en de eerste keer) Weet wanneer een vrouw vruchtbaar is en hoe de menstruatiecyclus verloopt</p>
	<p>9 Kent de voor- en nadelen van verschillende vormen van anticonceptie Weet dat anticonceptie een wederzijdse verantwoordelijkheid is, voor jongens en meisjes Kent oorzaken van ineffectief anticonceptiegebruik (alcoholgebruik, vergeten, condoom kapot) Weet wie te raadplegen bij (ongewenste) zwangerschap (ouders, verzorgers, arts)</p>	<p>10 Benoemt wanneer hij/zij zelf vruchtbaar is (tijdens eerste zaadlozing, voor eerste menstruatie) Kent het begrip ontmaagding (met fabels en feiten rondom maagdenvlies(herstel)) Kent verschillende middelen om te gebruiken na onveilige seks om zwangerschap te voorkomen (koperspiraaltje of morning-afterpil)</p>	<p>11 Heeft uitgebreidere kennis over anticonceptie (noodpil, sterilisatie) Weet wat mogelijkheden zijn bij ongewenste zwangerschap (abortus, draagmoederschap)</p>	<p>12 Benoemt welke verantwoordelijkheden het hebben van kinderen met zich meebrengt Kan aangeven in hoeverre hij deze verantwoordelijkheden aankan, rekening houdend met de eigen verstandelijke beperking Vertelt uitgebreid over zwangerschap en geboorte (baby groeit in baarmoeder, via navelstreng gevoed, geboorte na 9 maanden) Weet wie te raadplegen bij een kinderwens</p>

	13	14	15	16
2. Voortplanting	Vertelt over hoe een eigen toekomst met wel of geen kinderen eruit kan zien Kent de voor- en nadelen van jong ouderschap	Heeft kennis van vruchtbaarheid en ouder worden en onvruchtbaarheid Spreekt met respect over verschillende vormen van ouderschap, ook in homo-seksuele of lesbische relaties	Kent de consequenties van jong ouderschap Spreekt met respect over verschillende vormen van gezinsplanning (adoptie, draagmoederschap)	Kan een verantwoorde keuze maken m.b.t. anticonceptie en (ongewenste) zwangerschappen Heeft kennis van alternatieve vruchtbaarheidsmethoden en medische hulp bij kinderloosheid (ivf)

VSO DB en AR Kerndoel 8: De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen. (Leren functioneren in sociale situaties)

VSO DB en AR Kerndoel 9: De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen. (Leren functioneren in sociale situaties)

	1	2	3	4
3. (online) Seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid	Geeft met een reactie aan wat bij aanraking een fijn en een vervelend gevoel geeft (non-verbaal of met geluiden) Geeft aan dat niet iedereen zijn lichaam mag aanraken ('mijn lichaam is van mij'-houding)	Zegt duidelijk 'nee' wanneer hij iets niet wil Kan uit een voor hem vervelende situatie weglopen Weet bij wie je naakt kunt zijn en wanneer (in de badkamer, tijdens verkleeden in zwembad)	Weet wie je aan mag raken en waar je deze personen aan mag raken (zoenen, knuffelen) Aanvaardt het als een ander 'nee' zegt als je hem aanraakt Weet waar en wanneer het wel of niet gepast is om je geslachtsdelen aan te raken (masturbatie in bed en in bad/douche)	Herkent dat het aanraken van het lichaam van anderen mag als de ander het goed vindt en van dezelfde leeftijd is Weet dat er mensen (volwassenen en jongeren) zijn, ook online, die aardig doen, maar seksueel overschrijdende bedoelingen kunnen hebben Weet dat wanneer iemand hem heeft aangeraakt terwijl hij dit niet wilde, hij dit moet vertellen aan een ouder of leerkracht (ook als diegene zegt dat het geheim is en ook als hij het eerst online 'beloofd' heeft)
	5 Heeft kennis van verschillende vormen van seksueel gedrag (zoenen, knuffelen, vrijen, gemeenschap) Benoemt dat het laten zien van eigen geslachtsdelen aan anderen in het openbaar of online (strippen voor webcam of webcam seks) niet gepast is (privé) Kent de grenzen bij het experimenteren met seksualiteit (pijn, (online) dwang, machtsmisbruik) Gaat niet over de grenzen van een ander heen op seksueel gebied	6 Benoemt en herkent gevoelens van seksuele opwindning (vlinders in de buik, erectie, stijve tepels, nat worden) Weet wat er bedoeld wordt met seksueel misbruik Reageert op een adequate manier wanneer onbekende volwassenen vreemde (seksueel getinte) vragen (online en offline) stellen (beleefd zeggen dit niet te willen, weglopen, wegklikken, blokkeren) Weet bij wie hij hulp kan vragen bij seksueel overschrijdend gedrag/ervaringen	7 Weet waar en hoe seksueel gedrag met een ander gepast is (zoenen, vrijen en gemeenschap) Weet dat seks bestaat uit verschillende onderdelen (voorspel, geslachtsgemeenschap) Heeft kennis over masturbatie (sociale regels, hygiëne) Weet wat een orgasme of klaarkomen is Weet dat seks op televisie of op internet onrealistisch is (vooral aandacht voor mannelijk orgasme, stereotype kenmerken van lichamen van acteurs, agressie tegenover vrouwen) en vraagt een betrouwbare volwassene om uitleg (wat is seks, welke beelden zijn onrealistisch)	8 Weet dat seksueel getinte kleding door sommige mensen anders geïnterpreteerd kan worden (bijvoorbeeld als seksueel beschikbaar) Benoemt dat seksuele gevoelens normaal zijn en dat je hiervan mag genieten Kan zelf een keuze maken om wel of geen seks te hebben (seksuele carrière) Weet dat eigen (seksuele) berichten online anders geïnterpreteerd kunnen worden en kunnen worden gezien/gebruikt door anderen

3. (online) Seksueel gedrag en seksuele weerbaarheid	9	10	11	12
	Weet op welke manier(en) je veilige geslachtsgemeenschap kunt hebben Plaatst geen seksueel getinte foto's of filmpjes op online media Zegt nee wanneer er op internet seksuele vragen gesteld worden door anderen dan een vast vriendje/ vriendinnetje en meldt dit bij een vertrouwde volwassene	Weet dat er op internet ook volwassenen zijn met grensoverschrijdende bedoelingen Weet dat er sekssites zijn op internet en kan hier op een adequate manier mee omgaan (wegklikken bij ongewilde links/ pop-ups/ ongewild bezoek of met medeweten van ouders) Weet geschikte websites over seksualiteit bij jongeren (met een beperking) te vinden	Kan aangeven wat hij wel en niet fijn vindt op seksueel gebied Herkent riskante situaties op seksueel gebied zowel in het echt als op de computer (situaties die verkeerd zouden kunnen aflopen) en weet hier mee om te gaan	Heeft kennis van de invloed van ziekte of een beperking op seksualiteit (zoals een lichamelijke beperking) Weet dat niet iedereen op seksueel gebied hetzelfde fijn vindt en dat dit per keer kan veranderen (seksuele beleving en verschillen tussen jongens en meisjes)
	13	14	15	16
	Heeft kennis over de ongewenste vormen van seksueel gedrag online en offline (loverboys, gedwongen prostitutie, sexting, grooming/ online kinderlokken) Weet waar (online) hulp te krijgen is bij ongewenste seksuele benaderingen (zoals door een loverboy) Kan seksuele fantasie (porno) en seksuele realiteit scheiden	Kan rekening houden met eigen (seksuele) wensen en grenzen en die van een ander Kan bij een beschrijving van een geval van seksueel ongepast gedrag (van een ander/van zichzelf) aangeven hoe het anders aangepakt had kunnen worden	Kan verschillende seksuele emoties benoemen en kan praten over seksualiteit Uit de eigen wensen en grenzen op het gebied van seksualiteit op een respectvolle manier en houdt hierbij rekening met de wensen en gevoelens van een ander	Spreekt met respect over seksuele verschillen tussen mensen Wijst seksueel geweld en discriminatie af

VSO DB Kerndoel 6: De leerling leert over overeenkomsten en verschillen tussen mensen en groepen van mensen in levensbeschouwing, opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit. (Mens en maatschappij)

VSO AR Kerndoel 6: De leerling leert over burgerschap in de Nederlandse samenleving en de eigen rol als burger in te vullen en leert de betekenis te zien van respect voor verschillen tussen mensen in opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit. (Mens en maatschappij)

VSO DB en AR Kerndoel 10: De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap. (Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief)

	1	2	3	4
4. Relatievorming en seksuele diversiteit	Herkent gezins- en familieleden Geeft door middel van 'ja' of 'nee' aan of hij iemand aardig/lief vindt	Benoemt gezins- en familieleden Weet dat fysieke nabijheid (knuffelen, troosten) prettig kan zijn en dat dit normaal is Kent tederheid en fysieke nabijheid als uitingen van liefde en affectie	Benoemt hoe zijn gezin/systeem eruit ziet Gaaf op een vriendelijke manier om met leeftijdsgenoten	Benoemt de verschillende banden binnen de eigen familie (vader, moeder, oom, tante, broers en zussen) Benoemt verschillende soorten relaties (familie, vriendschap) Weet dat je verliefd kunt worden op jongens én meisjes
	5 Weet het verschil tussen verliefdheid en iemand aardig/lief vinden Kan zijn eigen gevoelens rondom verliefdheid en vriendschap uitdrukken in woorden en affectie (iemand heel lief vinden, kriebels in de buik hebben, compliment geven) Benoemt activiteiten die meestal door jongens of meisjes gedaan worden	6 Weet dat je vrienden kunt zijn met iemand van het eigen en het andere geslacht Weet dat gedrag wat bij een jongen of meisje 'hoort' niet vastligt Vraagt op een adequate manier aan een ander of deze verkering zou willen met hem Weet dat er verschillende soorten relaties, gezinnen en samenlevingsvormen bestaan (gezinnen met een vader en/of moeder, gezinnen met twee vaders/moeders)	7 Kent de begrippen vriendschap, verliefdheid, verkering, en liefde Weet wat de begrippen homoseksualiteit en lesbisch inhouden Reageert respectvol op verschillen in rolgedrag van jongens en meisjes (niet lachen om jongens die meisjesachtig spelen en andersom)	8 Kent de verschillen tussen vriendschap, verliefdheid, verkering en liefde en herkent dit ook bij zichzelf Kent de begrippen trouwen, scheiden en samenwonen Weet dat je verliefd kunt worden op iemand die niet verliefd is op jou Weet dat jongens en meisjes dezelfde seksuele rechten hebben

4. Relatievorming en seksuele diversiteit	9	10	11	12
	<p>Uit op een adequate manier gevoelens van verliefdheid (loopt niet de hele tijd achter diegene aan, houdt het soms voor zich)</p> <p>Kan globaal vertellen over een eigen toekomst met betrekking tot relaties en kinderen krijgen</p> <p>Benoemt wat het eigen gezin van hem/haar verwacht als jongen/meisje (= genderrol, zoals ten aanzien van gezin, studie en werk)</p> <p>Kan op een adequate manier online communiceren</p>	<p>Weet dat hij in relaties te maken kan krijgen met teleurstellingen, jaloezie, boosheid of verdriet</p> <p>Weet dat hij hulp kan krijgen in de ondersteuning van relaties</p> <p>Gaat op een respectvolle manier om met mensen die een andere seksuele voorkeur hebben (luistert, dringt eigen wensen niet op, reageert niet afwijzend)</p> <p>Weet dat hij niet-prettige vriendschappen of relaties kan beëindigen en hoe dat kan</p> <p>Vertelt of hij/zij zelf aan de verwachtingen van jongens/meisjes wilt voldoen</p>	<p>Weet dat eerlijkheid en respect belangrijk zijn in een relatie</p> <p>Kent de begrippen vrije en gedwongen partnerkeuze (uithuwelijken)</p> <p>Benoemt overeenkomsten en verschillen tussen huwelijk, scheiding en samenleven</p> <p>Kan online contacten leggen en/of onderhouden</p>	<p>Weet dat je moeite moet doen om een liefdesrelatie op te bouwen</p> <p>Weet welke invloed de eigen beperking kan hebben op het aangaan van relaties (moeite met inleven in een ander, wel/ geen mogelijkheid tot zelfstandig- of samenwonen)</p> <p>Gaat op een respectvolle manier om met mensen die zich niet conform de eigen genderrol gedragen</p> <p>Weet dat je eventuele verwarring over de eigen seksuele oriëntatie bespreekbaar kunt maken met een vertrouwd persoon</p>
	13	14	15	16
<p>Praat bij moeilijkheden in een relatie, zoals teleurstellingen, jaloezie, boosheid of verdriet, met de ander of met een vertrouwd persoon</p> <p>Weet wat het begrip bisexualiteit inhoudt</p> <p>Kan eigen seksuele voorkeur (hetero/bi/homo) en eventuele verwarring hierover bespreekbaar maken met een vertrouwd persoon</p>	<p>Weet dat homoseksualiteit in sommige gezinnen niet geaccepteerd wordt</p> <p>Weet dat discriminatie, uitschelden of uitsluiting van homoseksuelen niet toelaatbaar is</p>	<p>Benoemt hoe misverstanden of ruzies in een relatie opgelost kunnen worden (praten met de ander, hulp vragen aan een vertrouwd persoon)</p> <p>Weet dat in Nederland seksuele verschillen mogen bestaan en praat hier met respect over</p>	<p>Benoemt welke relatie- en woonvormen mogelijk zijn in de eigen toekomst, rekening houdend met de eigen beperking en eigen seksuele oriëntatie</p> <p>Reageert respectvol op anderen (o.a. met betrekking tot seksuele diversiteit, dringt eigen wensen niet op)</p>	

VSO DB Kerndoel 3: De leerling leert hoofdzaken van bouw en functie van het menselijk lichaam en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling; en leert zorg te dragen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)

VSO AR Kerndoel 3: De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam en van de lichamelijke, seksuele en geestelijke ontwikkeling van mensen en leert te zorgen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid. (Mens, natuur en techniek)

5. Veilige seks	1	2	3	4
				Weet dat het veilig is om zelf de eigen geslachtsdelen aan te raken
	5	6	7	8
	Weet dat er besmetting plaats kan vinden als een ander intiem aangeraakt wordt die ziek is (zoenen met een koortslip)	Weet wat een seksueel overdraagbare aandoening (soa) is Benoemt op welke manieren je een soa kunt krijgen (orale seks, geslachtsgemeenschap) Weet welke middelen beschermen tegen een soa (condoom) en welke niet (anticonceptie)	Kent de risico's van onveilige seks (zwangerschap, oplopen soa) Kan condooms op een goede manier omdoen bij zichzelf en/of bij een ander Weet waar condooms verkrijgbaar zijn (drogist, apotheek)	Heeft kennis van fabels rondom veilige seks Noemt enkele symptomen van verschillende soa's, waaronder herpes, syfilis, gonorrhoe, druiper, chlamydia, schaamluis Weet wat te doen bij herkenning van deze symptomen bij zichzelf (iemand in vertrouwen nemen, samen naar de huisarts)
	9	10	11	12
	Benoemt dat hij zijn partner moet waarschuwen wanneer hij symptomen van een soa bij zichzelf herkent Kent regels van hygiëne voor en na geslachtsgemeenschap	Benoemt dat veilige seks een gezamenlijke verantwoordelijkheid is voor jongens en meisjes	Benoemt dat het belangrijk is om altijd een condoom te gebruiken	Weet wat de lichamelijke gevolgen (kunnen) zijn van soa's (onvruchtbaarheid, pijn) Geeft aan dat eigen gezondheid voor alles gaat
13	14	15	16	
Weet dat hij zichzelf en de ander moet laten testen in een vaste relatie op soa's voordat er zonder condoom seks plaats vindt Weet met wie (ouder, vertrouwd persoon) en waar hij zichzelf kan laten testen op soa's (huisarts, soa poli)	Kan duidelijk aangeven aan de ander een condoom te willen gebruiken Kan benoemen dat hij zich niet laat verleiden of dwingen tot onveilige seks Kan seks zonder condoom weigeren	Heeft kennis van riskant seksueel gedrag en de gevolgen (kan komen door alcohol, drugs, sociale druk, media) Weet wat psychische gevolgen kunnen zijn van soa's (onzekerheid en schaamte)	Benoemt wat hij zelf onderneemt op het gebied van de eigen seksuele gezondheid (condoomgebruik, anticonceptie) en wat hij verwacht van de ander bij seksueel contact	